

MPSC

राज्य सेवा

महाराष्ट्र लोक सेवा आयोग

सामान्य अध्ययन

पेपर 2 – भाग – 2

आंतरराष्ट्रीय संबंध

Maharashtra - PSC

आंतरराष्ट्रीय संबंध

क्र.सं.	अध्याय	पृष्ठ सं.
1.	परकीय धोरणाची मूलतत्त्वे	1
2.	भारतीय परदेशी धोरणाची उत्क्रांती	5
3.	भारत आणि त्याची शेजारील राष्ट्रे	13
4.	भारत - अमेरिका संबंध	50
5.	भारत - कॅनडा संबंध	55
6.	भारत - रशिया संबंध	57
7.	भारत व पश्चिम आशिया	62
8.	भारत आणि मध्य आशियाई राष्ट्रे	75
9.	भारत आणि दक्षिण-पूर्व आशिया	85
10.	पूर्व आशिया आणि पॅसिफिक	95
11.	हिंदी महासागर	106
12.	भारत-आफ्रिका संबंध	110
13.	भारत यूरोप संबंध	114
14.	प्रवासी भारतीय / देशांतरित जनसमुदाय	132
15.	महत्वपूर्ण आंतरराष्ट्रीय संघटना	135
16.	वैश्विक गट	148
17.	महत्वपूर्ण समस्या	168
18.	मुसद्देगिरीच्या क्षेत्रातील बदल	171

प्रिय विद्यार्थी, टॉपर्सनोट्स चुनने के लिए धन्यवाद।

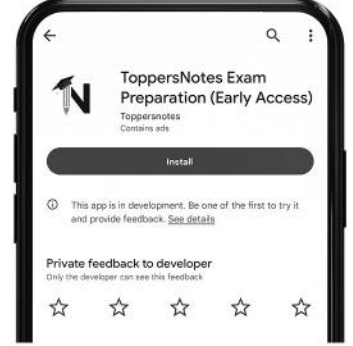
नोट्स में दिए गए QR कोड्स को स्कैन करने लिए टॉपर्स नोट्स ऐप डाउनलोड करें।
ऐप डाउनलोड करने के लिए दिशा निर्देश देखें :-

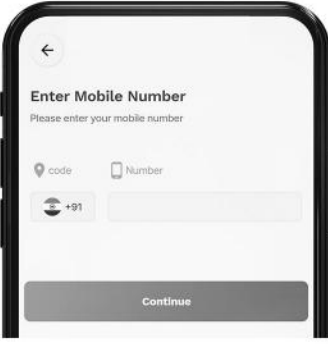
ऐप इनस्टॉल करने के लिए आप अपने मोबाइल फ़ोन के कैमरा से या गूगल लेंस से QR स्कैन करें।

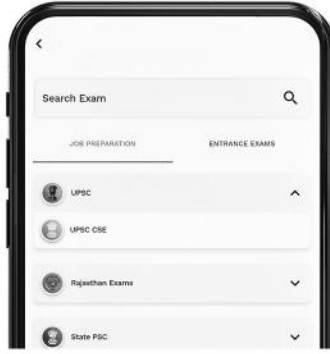
टॉपर्सनोट्स
एग्जाम प्रिपरेशन ऐप

टॉपर्सनोट्स ऐप डाउनलोड करें गूगल प्ले स्टोर से।

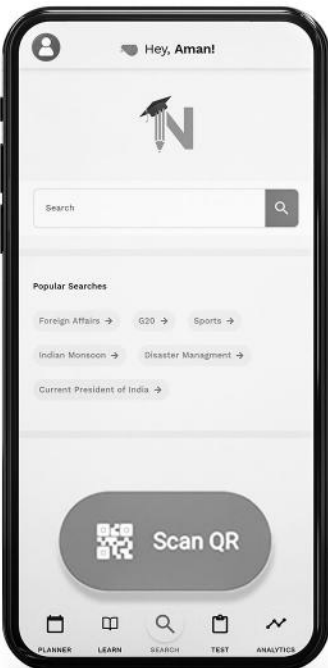
लॉग इन करने के लिए अपना मोबाइल नंबर दर्ज करें।

अपनी परीक्षा श्रेणी चुनें।

सर्च बटन पर क्लिक करें।

SCAN QR पर क्लिक करें।

किताब के QR कोड को स्कैन करें।

• सोल्युशन वीडियो
• डाउट वीडियो
• कॉन्सेप्ट वीडियो

• अतिरिक्त पाठ्य-सामग्री

• विषयवार अभ्यास
• कमजोर टॉपिक विश्लेषण

• रैंक प्रेडिक्टर
• टेस्ट प्रैक्टिस

किसी भी तकनीकी सहायता के लिए
hello@toppersnotes.com पर मेल करें
या [766 56 41 122](tel:7665641122) पर whatsapp करें।

1

CHAPTER

परकीय धोरणाची मूलतत्त्वे

- आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये स्वारस्य तत्त्वे, निर्णय आणि साधनांचा संच, तिचे राष्ट्रीय ध्येय साध्य करण्यासाठी राष्ट्राने दत्तक घेतले आणि त्याचे अनुसरण केले.
- राष्ट्रीय ध्येय शक्ती - स्वारस्य आणि नंतर राष्ट्रीय प्रक्रियांद्वारे हे सुरक्षित करण्याचा प्रयत्न करते आणि परदेशी धोरण परिभाषित करते

उद्दिष्टे

- राष्ट्रीय हित सुरक्षित करण्यासाठी
- बाह्य वातावरण तयार करण्यासाठी सर्वसमावेशक देशांतर्गत विकासासाठी अनुकूल .
- जागतिक मंचावर भारताचा आवाज ऐकला जाईल आणि जागतिक स्तरावर महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर भारत जागतिक मतांवर प्रभाव टाकण्यास सक्षम आहे याची खात्री करण्यासाठी
- भारतीय गुंतवून ठेवण्यासाठी आणि परदेशात त्यांच्या उपस्थितीचा जास्तीत जास्त फायदा मिळवण्यासाठी, त्याच वेळी त्यांच्या हितांचे शक्य तितके संरक्षण करणे.

परराष्ट्र धोरणाचे निर्धारक

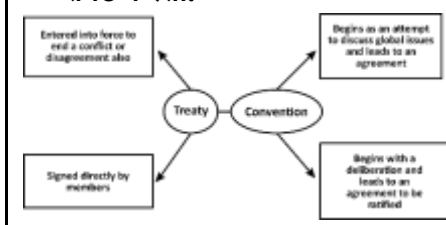

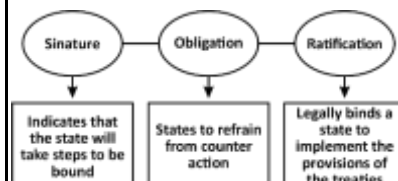
- राज्य क्षेत्राचा आकार: मोठ्या प्रमाणात मानवी आणि मानवेतर संसाधने असलेल्या राष्ट्रांना मोठी शक्ती बनण्याची अधिक शक्यता असते. जपान, मध्य पूर्व देश, इस्रायल इत्यादी अपवाद.
- भूगोल: जमिनीची स्थलाकृति, तिची सुपीकता, हवामान आणि स्थान.
- धोरणात्मक संस्कृती: ऐतिहासिक, तात्विक आणि पारंपारिक पैलू मूल्ये आणि नैतिकता जसे की बंधुता, अहिंसा इ.
- सामाजिक व्यवस्था: सामाजिक गटांचे स्वरूप आणि संघर्ष आणि सुसंवादाचे प्रमाण जे त्यांच्या परस्पर संबंधांचे वैशिष्ट्य आहे.
- सरकारी संरचना: सरकारची रचना म्हणजे संघटनात्मक एजन्सी ज्या परराष्ट्र धोरण-निर्धारण आणि अंमलबजावणी हाताळतात.
- अंतर्गत परिस्थिती: एखाद्या राष्ट्राच्या अंतर्गत वातावरणात अचानक होणारे बदल, परराष्ट्र धोरणाच्या स्वरूपावर आणि मार्गावर परिणाम करतात.
- आवश्यकता आणि उद्दिष्टे: सुरक्षा आणि प्रादेशिक अखंडता आणि शांततापूर्ण बाह्य वातावरणासह देशाची आर्थिक उद्दिष्टे

- आर्थिक विकासाची पातळी आणि स्वरूप, औद्योगिकीकरण आणि आधुनिकीकरण हे परराष्ट्र धोरणाचे महत्त्वाचे घटक आहेत.
- आंतरराष्ट्रीय शक्ती संरचना (ग्लोबल स्ट्रॅटेजिक एन्हायनमेंट): प्रत्येक राष्ट्राचे परराष्ट्र धोरण आंतरराष्ट्रीय वातावरणात विशिष्ट वेळी अस्तित्वात असलेल्या शक्ती संरचनेच्या स्वरूपावर प्रभाव पाडते.
- मुत्सद्देगिरी: हे इतर राष्ट्रांशी संबंध असताना परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे सुरक्षित करण्याचा प्रयत्न करते आणि हे परराष्ट्र धोरणाचे साधन देखील आहे.
- जागतिक आणि प्रादेशिक आव्हाने: बदलती जागतिक सत्ता समीकरणे, दहशतवाद, कट्टरतावाद, प्रादेशिक शत्रुत्व
- तंत्रज्ञान: तांत्रिक विकासाची पातळी आणि तांत्रिक ज्ञानाचे स्वरूप हे परराष्ट्र धोरणाचे महत्त्वाचे घटक आहेत.
- युती आणि आंतरराष्ट्रीय करार (द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय): आंतरराष्ट्रीय करार, करार, व्यापारी गट आणि युती हे परराष्ट्र धोरणातील प्रमुख साधने आहेत.

आंतरराष्ट्रीय संबंधातील प्रमुख अटी

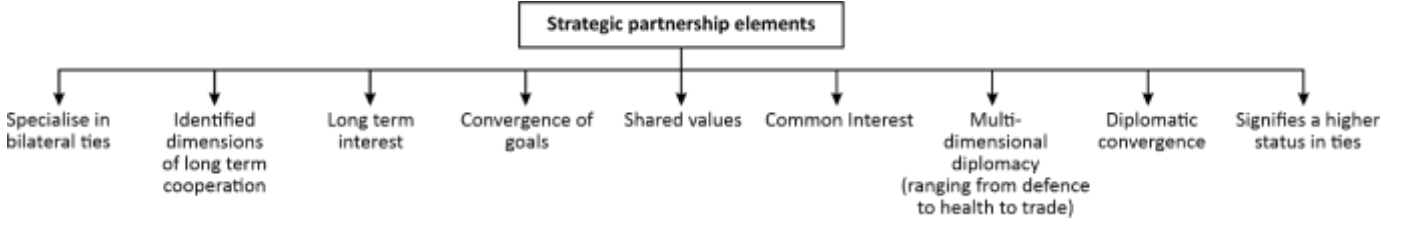
सहभागी राष्ट्रे	• आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये भागधारक असलेली संस्था .
मदत	• दोन देशांमधील उत्पादने आणि सेवांची देवाणघेवाण परदेशी पक्ष सवलतीच्या आधारावर; सशर्त किंवा बिनशर्त असू शकते .
युती	• संरक्षण करारांवर स्वाक्षरी केलेले दोन देश जे युद्धाच्या काळात कार्य करतात.
युद्धविराम	• शत्रू देशांनी शत्रुत्व रोखण्याचा आणि शांततापूर्ण तोडगा काढण्याचा द्विपक्षीय प्रयत्न . उदा: 1949 ते 1978 पर्यंत अरब आणि इस्रायल विरुद्ध युद्धविराम.
आश्रय	• सुरक्षित आश्रयस्थान संदर्भित करते . • अर्ध-कायदेशीर प्रक्रिया ज्यामध्ये एक राज्य आश्रयाच्या बदल्यात दुसऱ्या राज्याच्या नागरिकाला संरक्षण प्रदान करते .
तुष्टीकरण	• आक्रमक राज्याच्या सर्व मागण्या मान्य करण्याचे धोरण संघर्ष टाळण्यासाठी

प्रतिबंध	<ul style="list-style-type: none"> परिणामांची भीती निर्माण करून देशाला परावृत्त करण्याची कृती
निःशस्त्रीकरण	<ul style="list-style-type: none"> विशिष्ट सशस्त्र प्रणाली कमी करणे, काढून टाकणे आणि नष्ट करणे ही राज्याची प्रक्रिया . हे सहसा अण्वस्त्रांच्या संबंधात वापरले जाते .
प्रत्यार्पण	<ul style="list-style-type: none"> अशी परिस्थिती ज्यामध्ये एक राज्य फरारी व्यक्तीला दुसऱ्याकडे हस्तांतरित करते.
मुक्त व्यापार	<ul style="list-style-type: none"> द्विपक्षीय व्यापार प्रणाली जी कोणत्याही निर्बंधांशिवाय व्यापार करण्यास परवानगी देते .
भूराजनीती	<ul style="list-style-type: none"> परराष्ट्र धोरण विश्लेषणाची पद्धत = भौगोलिक वैशिष्ट्यांचा वापर करून राज्याचे राजकीय आचरण
महान शक्ती	<ul style="list-style-type: none"> आर्थिक आणि लष्करी क्षमतेवर आधारित जागतिक राज्यांची क्रमवारी .
वर्चस्व	<ul style="list-style-type: none"> राज्याचे राजकीय, आर्थिक किंवा लष्करी वर्चस्व .
गरम पाठपुरावा	<ul style="list-style-type: none"> जमीन-आधारित क्रियाकलाप ज्यामध्ये राज्य राष्ट्रीय हितासाठी स्वतःच्या प्रादेशिक मर्यादेबाहेर गुन्हेगाराचा पाठपुरावा करण्याचा अधिकार राखून ठेवू शकते.
बहुध्रुवीयता	<ul style="list-style-type: none"> अनेक शक्तिशाली देशांसह जागतिक प्रणाली . उदा: अमेरिका, चीन, रशिया आणि भारत
पॅराडिप्लोमसी	<ul style="list-style-type: none"> राज्य सरकारची भूमिका शेजारी देशांशी राजनैतिक संबंध वाढवण्यासाठी.
प्रभावाचे क्षेत्र	<ul style="list-style-type: none"> ज्या परिस्थितीत बाह्य राज्याचे दुसऱ्या प्रदेशावर आर्थिक किंवा लष्करी वर्चस्व असते .
दरपत्रक	<ul style="list-style-type: none"> पैसा उभारण्यासाठी आयात कर ; संरक्षणवादाचे साधन म्हणून वापरले जाऊ शकते .
तह आणि अधिवेशने	<ul style="list-style-type: none"> तह = राष्ट्रांद्वारे स्वाक्षरी केलेला लिखित करार, स्वाक्षरी करणाऱ्या पक्षांना

	<p>करारामध्ये सहमतीने मान्य केलेले विशिष्ट नियम स्वीकारणे आवश्यक आहे.</p> <ul style="list-style-type: none"> कन्व्हेन्शन = विशेष करार जो सदस्य राष्ट्रांद्वारे मंजूर करण्यासाठी करार तयार करून जागतिक मुद्द्यावरील चर्चेचा शेवट करतो.
प्रोटोकॉल	<ul style="list-style-type: none"> एक करार जो संधिच्या मुख्य मजकुरात बदल करण्यास परवानगी देतो .
करारांवर स्वाक्षरी आणि मान्यता	<ul style="list-style-type: none"> जेव्हा एखादे राज्य एखाद्या करारावर स्वाक्षरी करते तेव्हा ते खालील करारामध्ये स्वारस्य दर्शवते जेव्हा एखादे राज्य एखाद्या कराराला मान्यता देते तेव्हा त्याच्याशी बांधील राहण्याची आपली इच्छा व्यक्त करते त्याच्या राष्ट्रीय संसदेने अधिकृत केलेला करार
व्हेटो	<ul style="list-style-type: none"> अवांछित घटना एकतर्फी थांबविण्याची क्षमता .

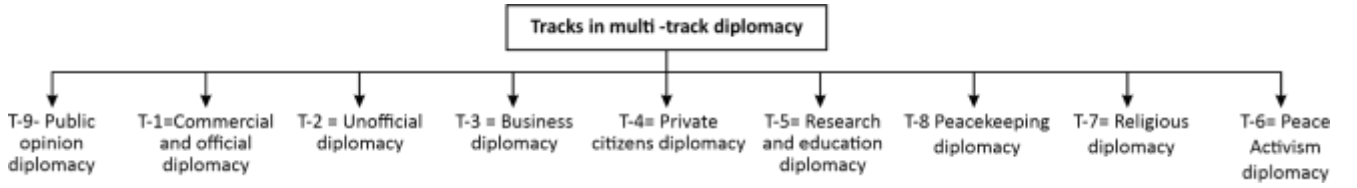
आंतरराष्ट्रीय संबंधांमधील अतिरिक्त अटी/संकल्पना

- नैसर्गिक सहयोगी आणि धोरणात्मक भागीदार:
 - नैसर्गिक सहयोगी:** देश समान सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक आणि ऐतिहासिक आदर्श सामायिक करतात, जसे की US आणि UK ने WWII दरम्यान केले होते.
 - धोरणात्मक भागीदार:** असे देश जे समान मूल्ये सामायिक करत नाहीत परंतु प्रादेशिक सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी सहकार्य करतात .

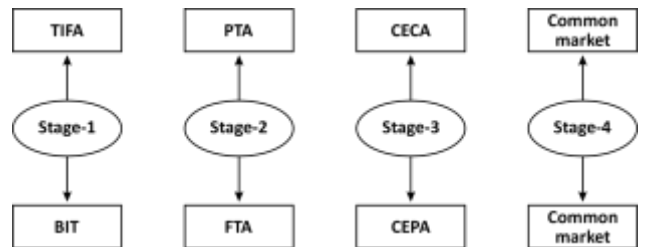
- **राष्ट्रीय स्वारस्य:** आंतरराष्ट्रीय प्रणालीमध्ये देशाच्या परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे निश्चित करण्यासाठी विश्लेषणात्मक साधन .
- **अपारंपारिक सुरक्षा धोके:** स्थलांतर, गरिबी, हवामान बदल, दहशतवाद आणि संरक्षणाची जबाबदारी ही गैर-पारंपारिक सुरक्षा समस्यांची काही उदाहरणे आहेत.
- **उघड आणि गुप्त:**
 - **उघड कारवाया (open operations):** जेव्हा एखादा देश स्पष्टपणे आणि उघडपणे काहीतरी करतो . 1998 मध्ये भारताने आण्विक चाचण्या घेतल्या आणि स्वतःला अण्वस्त्रधारी राष्ट्र घोषित केले.

- **गुप्तकारवाया (secret operations):** गुप्त आणि गुप्तपणे केले जातात . उदा: पाकिस्तानवर अंकुश ठेवण्यासाठी गुप्त कारवायांचा वापर करते.
- **मुत्सद्देगिरीचा मागोवा:** आंतरराष्ट्रीय राज्य कायद्याप्रमाणे वापरले जाणारे वाटाघाटीचे मार्ग .
 - **ट्रॅक-I:** अधिकृत मुत्सद्देगिरी, राज्यांचे प्रमुख, मुत्सद्दी इ. समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी संवाद साधतात.
 - **ट्रॅक-II:** गैर-अधिकृत संस्थांचा वापर जसे की एनजीओ, नागरी संस्था, व्यावसायिक संस्था, प्रसार माध्यमातील व्यक्ती आणि विवाद निराकरण तज्ञ देखील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी वाटाघाटी करतात.
 - **मल्टी-ट्रॅक:** डॉ लुई डायमंडने मुत्सद्देगिरीचे 9 वेगवेगळे ट्रॅक ओळखले.

- **निव्वळ सुरक्षा प्रदाता:** स्थिर, शांततापूर्ण आणि सुरक्षित अतिपरिचित क्षेत्र सुनिश्चित करण्यास सक्षम असलेल्या देशाचे वर्णन
- **बॅकचॅनल डिप्लोमसी:** जेव्हा दोन शत्रू राजनीतिक प्रगती तयार करण्यासाठी या मार्गाद्वारे संवाद साधतात . बराक ओबामा आणि हसन रुहानी यांनी बॅकचॅनल डिप्लोमॅटिक चर्चा सुरू केली ज्याचा परिणाम अमेरिका आणि इराण यांच्यात 2015 अणु करार झाला.
- **पिंग-पॉन्ग डिप्लोमसी:** दोन देश कूटनीतिक मार्ग संवादासाठी खुले आहेत उदा: यूएस-चीनने 1970 च्या दशकाच्या सुरुवातीला संवाद साधण्यासाठी टेबल टेनिस खेळाडूंची देवाणघेवाण करण्यास सुरुवात केली , ज्यामुळे निक्सनची चीनची यात्रा झाली.
- **सॉफ्ट पॉवर डिप्लोमसी:** लष्करी शक्तीचा अवलंब न करता किंवा गाजर म्हणून आर्थिक प्रोत्साहन न देता राज्याने निर्धारित उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी वापरलेल्या मुत्सद्देगिरीचा एक प्रकार .

- जेव्हा 2 देश व्यापार वाढवू इच्छितात आणि द्विपक्षीय समस्या सोडवू इच्छितात. 2009 मध्ये ASEAN-US सह स्वाक्षरी केली.
- **द्विपक्षीय गुंतवणूक करार, किंवा (BIT,)** पहिल्या टप्प्यावर, समान स्तरावर विचारात घेतले जाऊ शकते.
 - एफडीआयला प्रोत्साहन देणे आणि एकमेकांच्या प्रदेशातील गुंतवणूकदारांच्या गुंतवणुकीचे संरक्षण करणे. 1940 मध्ये, जर्मनी-पाकिस्तानने जगातील पहिल्या (BIT) **द्विपक्षीय गुंतवणूक करारावर** स्वाक्षरी केली.

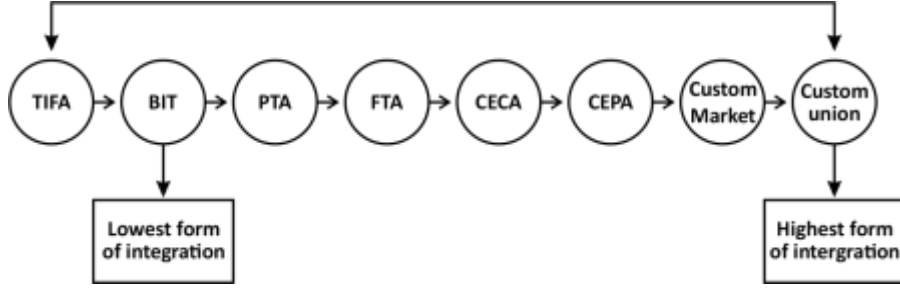
- **प्राधान्य व्यापार करार (PTA):** एकत्रीकरण प्रक्रियेतील दुसरा टप्पा
 - सदस्य राष्ट्रे = नॉन-टॅरिफ अडथळे लहान + कमी टॅरिफ अडथळे.
 - (FTA) **मुक्त व्यापार करार** साठी एक पायरी दगड म्हणून काम करते.

इकॉनॉमिक इंटीग्रेशनमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या अटी

- पहिल्या टप्प्यात **व्यापार गुंतवणूक फ्रेमवर्क करार किंवा (TIFA) ला** सहमती देऊ शकतात .

- **मुक्त व्यापार करार (FTA)**
 - उत्पादने आणि सेवांवरील शुल्क काढून टाकले.
 - स्पेशलायझेशन आणि कामगार विभागणी वाढवून स्पर्धात्मक धार मिळविण्यात मदत होते .
- (FTA) **मुक्त व्यापार करारच्या पलीकडे, देश सर्वसमावेशक आर्थिक सहकार्य करार (CECA) किंवा सर्वसमावेशक आर्थिक भागीदारी करार (CEPA) वर स्वाक्षरी करतात.**

- **सर्वसमावेशक आर्थिक सहकार्य करार (CECA):** व्यापाराला चालना देण्यासाठी दरांचे उदारीकरण आणि गुंतवणूक प्रणाली तयार करणे.
- **सर्वसमावेशक आर्थिक भागीदारी करार (CEPA):** गुंतवणूक, बौद्धिक संपदा आणि निष्पक्ष स्पर्धा, + वस्तू आणि सेवा व्यापाराचे उदारीकरण यावर करार.

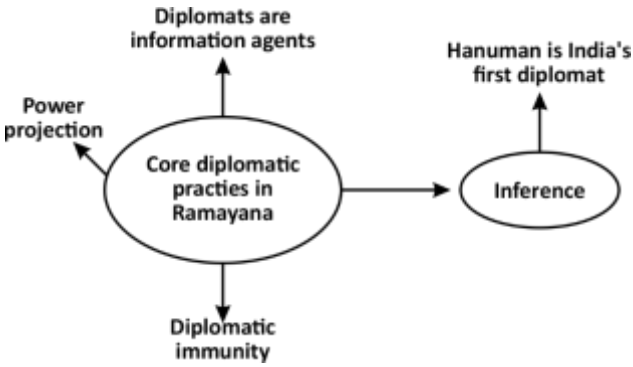
- **सामान्य बाजार:** सहभागी राज्यांमध्ये सर्व तांत्रिक , भौतिक आणि आर्थिक _ सहभागी राज्यांमध्ये अडथळे काढणे .
 - **भांडवल आणि श्रम मुक्तपणे** एका देशातून दुसऱ्या देशात हस्तांतरित करू शकतात
 - सहभागी राज्यांमधील सर्व तांत्रिक , भौतिक आणि वित्तीय अडथळे काढून टाकणे

- **कस्टम युनियन:** कमाल आर्थिक पातळी _ एकीकरण _
 - व्यापार गटात जेव्हा राज्ये एकत्रितपणे सामान्य आकारणी करण्याचा निर्णय घेतात
 - आयात परवानगी देताना सर्व आयातीवर पूर्ण मोफत शुल्क.

भारतीय परदेशी धोरणाची उत्क्रांती

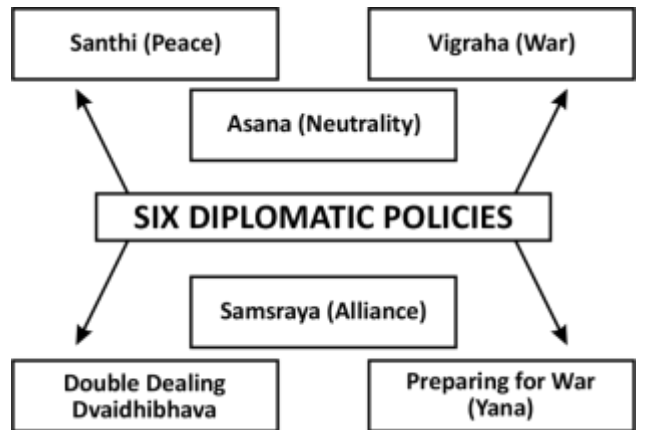
प्राचीन परराष्ट्र धोरण

- स्रोत: प्राचीन भारतीय धर्मग्रंथातील अनेक राजनयिक उदाहरणे .
 - मनु-स्मृती - च्या विविध भूमिकांवर भाष्य करताना राज्यातील अधिकारी .
 - चाणक्याचा अर्थशास्त्र - राजनयिक सरावावरील जगातील पहिला सर्वसमावेशक ग्रंथ, भारतीय मुत्सद्देगिरीचे वर्णन करतो.
- दूत: मेगास्थेनिस , डिमाचोस , डायोनिसियस इ
- सिंधू संस्कृती: व्यापार समुद्रमार्गे ओमान , दिलमुन , मगन आणि मेलुहा , मेसोपोटेमियासह भरभराट झाली .
 - पुरावे: कार्नेलियन, लॅपिस लाझुली, तांबे, सोने, जार, सील इ
- जैन आणि बौद्ध धर्म
 - मूळ : भारत
 - भरभराट झाली: चीन, श्रीलंका, तिबेट इ.
- रामायण आणि भारतीय परराष्ट्र धोरण:

- रामायणातून स्वीकारलेली तत्त्वे:
 - मुत्सद्दी म्हणून हनुमान: सीता आणि राम यांच्यामधील संवेदनशील प्रसूत माहिती विकृत न करता
 - हनुमानाने प्रक्षेपित शक्ती म्हणून काम केले
 - राजनैतिक प्रतिकारशक्ती: परदेशी राज्याचा दूत म्हणून हनुमान आला होता आणि या कारणास्तव मृत्यूदंड दिला जाऊ शकत नाही असा विभीषण याने बचाव केला
- कौटिल्याचे अर्थशास्त्र आणि भारतीय परराष्ट्र धोरण
 - स्टेटक्राफ्ट आणि परराष्ट्र धोरण आणि मुत्सद्देगिरीच्या आचरणाशी संबंधित.
 - सिद्धांत म्हणजे राजमंडल म्हणजेच राज्यांचे वर्तुळ:

- विजिगीषु : विश्वविजेता .
- ज्याचा प्रदेश विजिगीषुला आकर्षक वाटतो आहे , तो नैसर्गिक शत्रू आहे .
- मित्रा: विजिगीषूचा मित्र ज्याचा प्रदेश शत्रू किंवा अरिच्या पलीकडे आहे .
- अरिमित्र : शत्रूचा मित्र ,
- मित्र-मित्र: शत्रूच्या मित्राच्या पलीकडे एक मित्र.
- अरि मित्र-मित्र: मित्राच्या पलीकडे शत्रूच्या मित्राचा मित्र .
- पर्णिग्रह - विजिगीषुच्या मागे असणारा . हल्लान करता - मागून चिडवण्याचा प्रयत्न करणारा
- अक्रांदा पर्णिग्रहच्या मागील बाजूस असणारा विजिगीषुचासहयोगी .
- पर्णिग्रहसार : शत्रूचा मित्र, अक्रांदाच्या मागे पर्णिग्रहाचा मित्र .
- अक्रंदसारा : पर्णिग्रहसाराच्या मागे असणारा अक्रांदाचा मित्र , एक सहयोगी.
- विजिगीषु आणि अरी यांना लागून असलेला प्रदेश राजा आणि दोन्हीपेक्षा बलवान.
- उदासिना : तटस्थ आणि विजिगीषु , अरि आणि मध्यमा पेक्षा अधिक शक्तिशाली .
- शद्गुण सिद्धांत म्हणजे परराष्ट्र धोरणाचे सहा उपाय

- संधि (शत्रूपेक्षा तुलनेने कमकुवत असताना तह करणे).
- विग्रह (शत्रूपेक्षा बलवान असताना शत्रुत्व स्वीकारणे)
- आसन (शांत राहणे आणि शत्रू कमकुवत होण्याची वाट पाहणे / आपत्ती / युद्धात)

- **याना** (एखाद्या **मोहिमेवर कूच करणे** जेव्हा एखादी व्यक्ती त्याच्या शत्रूपेक्षा निश्चितच बलवान असते)
- **संसार** : (शक्तिशाली शत्रूच्या हल्ल्यादरम्यान दुसऱ्या राजाबरोबर **आश्रय**)
- **द्वैधिभाव** : (**एका** राजाबरोबर **संधिचे धोरण** आणि दुसऱ्या **राजाबरोबर विग्रह**) _
 - **राज्याचा सप्तंग सिद्धांत**: राज्याच्या कार्यक्षम कारभारासाठी

हातपाय	अर्थ	सध्याचे भारतीय राज्य
स्वामी	राजा	राष्ट्रपती
अमात्य	मंत्री	पीएम व कॅबिनेट
जनपद	प्रदेश आणि लोकसंख्या	प्रादेशिक सीमा
दुर्ग	किल्ला	राष्ट्रपती भवन
कोसा	खजिना	अर्थ मंत्रालय
बाला	सैन्य	संरक्षण दल
मित्रा	सहयोगी	रशिया इत्यादी देश.

मध्ययुगीन परराष्ट्र धोरण

- पश्चिम किनाऱ्यावरील भारताच्या दक्षिणेकडील राज्यांनी, आफ्रिकेतील अरबी समुद्र किनारी आणि हिंदी महासागराच्या किनारी असलेल्या राज्यांशी राजनैतिक संबंध राखले .
- पूर्व-किनारपट्टी आणि दक्षिणेकडील राज्यांनी सिलोन, बर्मा, थायलंड, इंडोनेशिया, मलाया यांच्याशी संबंध ठेवले .
- अफगाण आणि तुर्की राज्यकर्त्यांनी मध्य आशिया, पर्शिया, अरब जग, आशिया मायनर, ग्रीस, लेव्हंट, तिबेट आणि चीन यांच्याशी राजनैतिक संबंध ठेवले .
- मुघलांनी पोर्तुगीज फ्रेंच, ब्रिटीश इत्यादींशी राजनैतिक संबंध ठेवले .
 - **अकबराच्या काळात** , भारत: सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था, आर्थिक मुत्सद्देगिरीचा भागीदार होता.
- भारतीय पाऊलखुणा वाढवण्यासाठी स्वीकारल्या गेलेल्या योजना:
 - **कठोर मुत्सद्दीपणा**: युद्धांद्वारे नवीन प्रदेश मिळवले.
 - **उत्तर भारत**: मुघल, अरब, तुर्क इत्यादींनी संपत्ती मिळवण्यासाठी आणि भारतात नवीन राज्ये एकत्र करण्यासाठी भारतावर आक्रमण केले.
 - **दक्षिण भारत**: चोल, चेरा , पांडे इत्यादींनी त्यांच्या राजनैतिक प्रगतीसाठी मजबूत सैन्य आणि नौदलाचा वापर केला.
 - **मऊ मुत्सद्दीपणा**: संबंध मजबूत करण्यासाठी राजांनी पाठवलेले राजदूत व व्यापार

ब्रिटिश काळातील परराष्ट्र धोरण

- इंग्लंडमधील **औद्योगिक क्रांतीमुळे नवीन समुद्र आणि व्यापार मार्गांचा शोध लागला.**
- **कॅप्टन हॉकिन्स आणि सर थॉमस रो** यांना भारतातील व्यापारासाठी सम्राट जहांगीरच्या दरबारात पाठवले.
- **1498 मध्ये वास्को द गामा नावाच्या पोर्तुगीजाने** भारताचा शोध लावला .
- **इंग्रज, फ्रेंच, पोर्तुगीज आणि डच** व्यापारासाठी भारतात आले.
- **कारखाने बांधले** आणि भारताला आपली वसाहत बनवले.
- **भारत ते ब्रिटन पर्यंत कच्च्या मालाची निर्यात** आणि तयार वस्तूंची आयात (ब्रिटन ते भारत).
- **ईस्ट इंडियन असोसिएशन, व्हॅंकुव्हर येथील स्वदेश सेवक होम, सिएटलमधील युनायटेड इंडिया हाऊस यांनी** ब्रिटिश भारताविरुद्ध मुत्सद्देगिरी मजबूत करण्यासाठी भारतीय राष्ट्रवादी बनवले.
- भारताच्या **राजा महेंद्र प्रताप सिंग** यांनी काबूलमध्ये हंगामी सरकारची स्थापना केली. .
- **1927 नंतर** , काँग्रेसने जारी केलेल्या **पहिल्या परराष्ट्र धोरणाचा मसुदा तयार करण्यात नेहरूंची सक्रिय भूमिका** होती .
- **ब्रिटीश आक्रमणामुळे आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी संबंध आला**
- **एससी बोस** यांच्या **मुत्सद्दी धोरणामुळे** जपानने भारताला ब्रिटिशांच्या विरोधात मदत केली .
- 1944 मध्ये **ब्रेटन वूड्स परिषदेत** भारत सहभागी झाला होता .
- **अंतरिम सरकार** यूएसए, चीन, यूएसएसआर इत्यादींशी राजनैतिक संबंध राखले .

जयशंकर यांनी स्वातंत्र्यानंतरच्या भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे टप्पे

1. **आशावादी नॉन-अलाइनमेंटचा युग (1946-1962)**
 - शाश्वत विकासासाठी **सहकारी जोडणीसाठी मुत्सद्दी** साधन.
 - **पंचवार्षिक** योजनेचे धोरण स्वीकारले .
 - **मिश्र अर्थव्यवस्थेसह** समाजाच्या **समाजवादी पद्धतीवर भर दिला.**
 - गरिबी दूर करण्यासाठी आणि सर्वांसाठी काम सुनिश्चित करण्यासाठी **संसदीय सरकारच्या चौकटीत अत्यावश्यक सेवा** आणि मूलभूत उद्योगांचे समाजीकरण **करणे** .
 - भारत **ब्रिटिश कॉमनवेल्थचा सदस्य झाला.**
 - **भारताचे परराष्ट्र धोरण पंचशील तत्वांवर आधारित होते.**

- साम्राज्यवादाविरुद्धच्या लढाईत भारताने नव्याने मुक्त झालेल्या देशांचे समर्थन केले.

- **NAM, पंचशील आणि बांडुंग कॉन्फरन्स सारख्या उपक्रमांद्वारे** तिसऱ्या जगातील देशांना नेतृत्व प्रदान केले.
- **भारत - अलाइनमेंटचे धोरण** स्वीकारणारा पहिला देश.

अलिप्ततावाद चळवळ (NAM)

- **स्थापना:** 1961, शीतयुद्धाच्या शिखरावर बेलग्रेड .
- **नेते:** युगोस्लाव्हियाचे जोसिप ब्रोझ टिटो, इजिप्तचे गमाल अब्देल नासेर, **भारताचे जवाहरलाल नेहरू** , घानाचे कामे एनकुमा आणि इंडोनेशियाचे सुकर्णो.
- **पहिली परिषद:** बेलग्रेड, युगोस्लाव्हिया, सप्टेंबर 1961 मध्ये .
- **जागतिक शांतता राखण्यासाठी** आणि वसाहतीकरण प्रक्रियेतील प्रमुख घटक होते.

- **उद्देश आणि उद्दिष्टे:**
 - राष्ट्रीय स्वातंत्र्य, सार्वभौमत्व, प्रादेशिक अखंडता आणि अलाइन देशांची सुरक्षा.
 - साम्राज्यवाद, वसाहतवाद, नव-वसाहतवाद, वंशवाद आणि सर्व प्रकारच्या परकीय अधीनता विरुद्ध संघर्ष.
- **भारतासाठी NAM:**
 - भारताची आर्थिक प्रगती पूर्व आणि पश्चिम अशा दोन्ही बाजूंनी जोडलेली होती.
 - शीतयुद्धाच्या काळातील द्विध्रुवीय विभाजनांवर उपाय .
 - शीतयुद्धातील कोणत्याही महासत्तेसोबत भागीदारी करून स्वातंत्र्य धोक्यात न आणता **भारताच्या धोरणात्मक स्वायत्ततेचे रक्षण करणे** .

बांडुंग परिषद

- पहिली मोठ्या प्रमाणात आफ्रो-आशियाई परिषद (सर्वात नवीन स्वतंत्र)
- बांडुंग, पश्चिम जावा, इंडोनेशिया येथे झाली.
- तत्त्वे:
 1. मूलभूत मानवी हक्कांचा आदर .
 2. सर्व राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वाचा आणि प्रादेशिक अखंडतेचा आदर .
 3. सर्व जातींमधील समानता आणि सर्व राष्ट्रांमधील समानतेची मान्यता
 4. दुसऱ्या देशाच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे
 5. यूएन चार्टरच्या अनुषंगाने स्वतःचा बचाव करण्याच्या प्रत्येक राष्ट्राच्या अधिकाराचा आदर करणे
 6. कोणत्याही महान शक्तींच्या हितासाठी सामूहिक संरक्षण करारांचा वापर न करणे आणि इतर

देशांविरुद्ध कोणत्याही देशाने दबावाचा वापर न करणे .

7. कोणत्याही देशाच्या प्रादेशिक अखंडतेविरुद्ध किंवा राजकीय स्वातंत्र्याविरुद्ध आक्रमण करण्यापासून किंवा बळाचा वापर करण्यापासून परावृत्त करणे.
8. यूएन चार्टरच्या अनुरूप सर्व आंतरराष्ट्रीय संघर्षांचे शांततापूर्ण निराकरण
9. परस्पर हितसंबंध आणि सहकार्याला प्रोत्साहन.
10. आणि आंतरराष्ट्रीय दायित्वांचा आदर

पंचशील

- तिबेट आणि भारत यांच्यातील व्यापार आणि परस्परसंबंधावरील करारामध्ये औपचारिकपणे नमूद केले आहे.
- **29 एप्रिल 1954** रोजी स्वाक्षरी केली . अलिप्ततावाद चळवळीचे प्रमुख केंद्र म्हणून दत्तक घेतले.

- पंचशील तत्त्वे :-
 - परस्पर प्रदेशाचा आदर _ एकमेकांची अखंडता आणि सार्वभौमत्व
 - गैर-आक्रमकता
 - एकमेकांच्या लष्करी कामकाजात हस्तक्षेप करू नये
 - परस्पर लाभ आणि समानता
 - शांततापूर्ण सहअस्तित्व
- ब्रह्मदेश, चीन, लाओस, नेपाळ, व्हिएतनाम, युगोस्लाव्हिया आणि कंबोडिया यांनी त्यास सहमती दिली.

- भारत - संयुक्त राष्ट्र संघाचे संस्थापक सदस्य - 26 जून 1945 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघ सनदेवर स्वाक्षरी केली
- परराष्ट्र धोरण मजबूत करण्यासाठी 1955 मध्ये रशिया आणि 1954 मध्ये चीनला भेट दिली .
- जलद औद्योगिकीकरण → मोठ्या प्रमाणावर दारिद्र्य दूर करण्याचा सर्वात प्रभावी मार्ग मानला जातो.
- बाह्य आक्रमकता: यूएनमध्ये मुत्सद्देगिरीने पाकिस्तान आणि चीनला यशस्वीरित्या समाविष्ट केले.
- भारताने मुत्सद्दीपणे तिबेटला पाठिंबा दिला आणि दलाई लामांना आश्रय दिला .

तत्कालीन परराष्ट्र धोरणावर टीका:

- चीन-भारत युद्ध- 1962 मधील पराभवामुळे UNSC साठी चीनला पाठिंबा देण्याच्या भारताच्या भूमिकेवर टीका झाली .
- अमेरिका-चीन-पाकिस्तान अक्षांनी भारताला धोरणात्मक आणि राजकीयदृष्ट्या एकाकी पाडले.
- युएसएसआर - भारताचा मित्र आहे परंतु भारत-चीन युद्ध, 1962 मध्ये "तटस्थ" राहिले .
- काश्मीरचा मुद्दा संयुक्त राष्ट्रात नेण्यावरही टीका होत आहे .
- एकूणच पाकिस्तानशी संबंध सुधारले नाहीत.
- अलिप्ततावाद चळवळीचे अनुसरण करणे कधीकधी दोन्ही बाजूंसाठी प्रतिकूल होते. उदा कोरियन युद्धादरम्यान.

2. वास्तववाद आणि पुनर्प्राप्तीचा दशक (1962-1971)

- पूर्वीचे अलिप्ततावाद धोरण चालू ठेवले.
- पुन्हा - बर्माशी सौहार्दपूर्ण संबंध .
- करार/ पुढाकार:
 - श्रीलंका (बंदरनायके-शास्त्री करार) भारतीय वंशाच्या व्यक्तींवर.

- 10 जानेवारी 1966 ताश्कंद घोषणापत्रावर सोव्हिएतच्या अंतर्गत पाकिस्तानबरोबर संयम स्वाक्षरी केली.
 - पक्षांनी 5 ऑगस्ट 1965 पूर्वीच्या स्थानावर सर्व सशस्त्र दल मागे घेण्याचे मान्य केले;
 - पाकिस्तानशी राजनैतिक संबंध पूर्ववत करण्यासाठी;
 - अर्थशास्त्र, निर्वासित आणि इतर प्रश्नांवर चर्चा करण्यासाठी.
 - त्यांच्या युद्धकैद्यांना परत पाठवण्यासाठी
- भारतीय तांत्रिक आणि आर्थिक सहकार्य कार्यक्रम (ITEC), आणि विशेष राष्ट्रकुल आफ्रिकन सहाय्य कार्यक्रम 1964 मध्ये सुरू झाला.

- या काळात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला आकार देणाऱ्या घटना
 - बाह्य स्थिती
 - भारत-चीन युद्ध (1962): प्रचंड आर्थिक परिणाम.
 - 1962 मध्ये क्यूबन क्षेपणास्त्र संकट .
 - अण्वस्त्र अप्रसार करार (NPT) ची स्थापना .
 - 1965 ची परिस्थिती लक्षात घेण्यास असमर्थता
 - भारत-पाक युद्ध 1965 → ताश्कंदने प्रादेशिक स्थिती पूर्ववत केली.
 - यूएसएसआर आणि अमेरिकेने पाकिस्तानला मदत करण्याचे त्यांचे इरादे जाहीर केले .
 - देशातील प्रतिकूल परिस्थिती
 - दुष्काळाची परिस्थिती कायम होती.
 - रुपयाच्या सवलतीच्या बदल्यात यूएसमधून ग्रीन रेव्ह धान्य आयातीवर अवलंबून राहणे
 - 1966 मध्ये भारतीय रुपया कमकुवत करण्यास भाग पाडले .
 - रावळपिंडी-बीजिंग-वॉशिंग्टन संबंध
 - यूएस-चीन सहकार्य वाढवत आहे . आणि पाकिस्तानला अमेरिकेचा पाठिंबा.
 - इंडो-सोव्हिएत शांतता , मैत्री आणि सहकार्य करारावर ऑगस्ट 1971 मध्ये स्वाक्षरी झाली. सोव्हिएत युनियनशी जवळचे संबंध निर्माण केले.

3. प्रादेशिक प्रतिपादनाचा टप्पा (1971 - 1991)

भारताचे परराष्ट्र धोरण 1971 ते 1984

- भारत-पाकिस्तान युद्ध 1971 आणि बांगलादेश
 - बांगलादेशची मुक्तता आणि पाकिस्तानचा पराभव , पाकिस्तानच्या पडद्यामागील मित्र अमेरिकेलाही चपराक बसली . बांगलादेशच्या जन्मानंतर पाकिस्तानने आपला निम्मा भूभाग गमावला .

- युएसएसआर सह मैत्रीचा एक नवीन अध्याय सुरू केला .
- शिमला करार: 1971 च्या बांगलादेश युद्धानंतर पाकिस्तानबरोबर शांतता पुनर्निर्माण .
 - काश्मीर प्रश्न सोडवण्यात अयशस्वी .
- दक्षिण आशियातील धोरणात्मक वातावरणात बदल: पाकिस्तानचा पराभव . दक्षिण आशियातील एक प्रादेशिक शक्ती म्हणून भारत .
 - जवळच्या शेजाऱ्यांशी सौहार्दपूर्ण संबंधांवर भर दिला.
 - बांगलादेशसोबत दीर्घकालीन शांतता आणि मैत्री करार केला.
- श्रीलंकेशी संबंध: श्रीलंकेला कचाथीवू हे बेट .
 - श्रीलंकेतील तमिळ बांधवांना सहाय्य केले .
 - 29 जुलै 1987 रोजी कोलंबो येथे भारत-श्रीलंका शांतता करारावर स्वाक्षरी झाली .
 - इंडियन पीस किपिंग फोर्स (IPKF) श्रीलंकेला रवाना
- श्रीलंका (1974 आणि 1976), इंडोनेशिया (1974) आणि बांगलादेश (1974 बेरुबारी युनियन समस्येचे निराकरण करून) सह सीमा आणि सागरी क्षेत्र करार ;
- 1974 मध्ये मजबूत आण्विक रणनीती आणि आण्विक चाचण्या .
- हक यांच्या नेतृत्वाखाली पाकिस्तानशी संबंध : फाळणीपासून संबंध नाजूक राहिले .
 - 1974 मध्ये भारताने केलेल्या अणुचाचण्यांना पाकिस्तानने धमकावण्याचे कृत्य म्हटले आहे .
 - 1978, दोन्ही देशांनी राजनैतिक संबंध पुनर्संचयित करण्याचा निर्णय घेतला परंतु पाकिस्तान लवकरच लष्करी हुकूमशाहीच्या अधीन झाला.
- चीनशी संबंध वाढवण्याचा प्रयत्न केला .
- इंडो-सोव्हिएत:
 - युएसएसआर सह मैत्रीचा एक नवीन अध्याय सुरू केला .
 - चीन, पाकिस्तान आणि पश्चिमेकडील आढ्यांना तोंड देण्यासाठी भारताला मदत केली .
 - दिल्ली घोषणा, 1986 : अहिंसेच्या गांधीवादी तत्त्वज्ञानाचे समर्थन .
 - आण्विक, उर्जा, अवकाश आणि उच्च-तापमान भौतिकशास्त्र यावर सहयोग केले .
- इराणशी मैत्री .
- भारत-अमेरिका: राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक संबंधांची पुनर्रचना केली.
 - उच्च तंत्रज्ञानाच्या हस्तांतरणासाठी आणि सुपर कॉम्प्युटरच्या खरेदीसाठी करारावर स्वाक्षरी करण्यात आली .
 - देवाणघेवाण वाढवून आणि व्यापाराला चालना देऊन संबंध मजबूत केले

- इंडो-आफ्रिका:
 - 1986 मध्ये हरारे येथे नॉन-अलाइन समिटमध्ये आफ्रिका (आक्रमण, वसाहतवाद आणि वर्णभेदाचा प्रतिकार करण्यासाठी कृती) निधीची स्थापना करण्यात यशस्वी .
 - (दक्षिण पश्चिम आफ्रिका पीपल्स ऑर्गनायझेशन) मान्यता स्वरूपात नामिबियाला विस्तारित सहाय्य
- भारताच्या ईशान्येकडील चिनी प्रशिक्षित आणि सशस्त्र बंडखोरांना रोखण्यासाठी कार्यरत संबंध विकसित करण्यासाठी राज्यप्रमुख यांची म्यानमारला भेट.
- आसियानशी संबंध विकसित करण्याचे प्रयत्न .
- कंबोडियातून व्हिएतनामच्या माघारीच्या वाटाघाटीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली, देशाच्या अलाइनमेंट धोरणाचे प्रतिनिधित्व केले.

4. धोरणात्मक स्वायत्ततेचा शोध (1991-1998)

या काळात भारताचे परराष्ट्र धोरण

- आवश्यक फेरबदलांमुळे भारताला एक प्रमुख शक्ती म्हणून ओळखले जाऊ दिले.
- अलिप्ततावादी उठाव आणि आपल्या परराष्ट्र धोरणावर आर्थिक सुधारणा यासारख्या घरगुती चलांचा प्रभाव लक्षात घेता जागतिक युतीची कुशल देखभाल.
- जागतिकीकरणाचे जागतिक अर्थव्यवस्था आणि राजकारणावर होणारे परिणाम तीव्र झाले आहेत.
- पॅराडाइम शिफ्ट = अरब राष्ट्रांचा विश्वास संपादन करताना इस्रायलशी संबंध वाढवणे .
- शीतयुद्धाच्या समाप्तीमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेतील महत्त्वपूर्ण बदल.
- महासत्ता संबंध बदलणे
 - जागतिक राजकारणाचे द्विध्रुवीय स्वरूप संपले - अमेरिका एकमात्र महासत्ता बनली; आणि प्रत्येक राष्ट्राने आपल्या परराष्ट्र धोरणाची पुनर्बांधणी करण्याची प्रक्रिया नवीन व्यवस्थेत बसण्यासाठी सुरू केली.
 - सोव्हिएत युनियनशी भारताचे संबंध ताणले गेले. रशिया अजूनही शीतयुद्धानंतरच्या आढ्यांचा सामना करत आहे. अमेरिकेसोबतचे संबंध सुधारले.
 - जेव्हा सरकार बाजार अर्थव्यवस्थेचा पाठपुरावा करण्याचा निर्णय घेतला , तो अमेरिकन आणि इतर परदेशी गुंतवणूकदारांना आकर्षित करतो.
 - यूएस-इंडिया कमर्शियल अलायन्स (USICA) ची स्थापना 1995 मध्ये झाली.
 - अमेरिकेने भारताला "बिग इमर्जिंग मार्केट" म्हणून नियुक्त केले आहे.

- **भारताला उदारीकरणाच्या युगात आणणे**
 - नवीन जागतिक संदर्भाशी जुळवून घेण्यासाठी, भारताने भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला आकार देण्यास सुरुवात केली.
 - जागतिकीकरणाच्या सततच्या जोरावर भारताच्या अर्थव्यवस्थेचे सुधारणे आणि उदारीकरण करणे , बहुतेक उद्योगांनी परवाना रद्द केला आणि रुपयाचे अवमूल्यन 23% झाले.
 - आयात शुल्क कमी केले, आयात निर्बंध उठवले .
 - बाजार-निर्धारित विनिमय दर यंत्रणा कार्यान्वित करण्यात आली .
 - स्वातंत्र्यानंतर प्रथमच , एफ.डी.आय. नाटकीयरित्या विस्तारले .
- **पूर्वेकडे पहा धोरण**
 - शीतयुद्धाच्या काळात दीर्घकाळ दुर्लक्षित राहिलेल्या या धोरणाचा परिणाम म्हणून भारताने दक्षिण-पूर्व आशियावर लक्ष केंद्रित केले .
- **सुरक्षा मध्ये पुढाकार**
 - कार्यक्रमाला चालना देण्यासाठी 1992 मध्ये महत्वाकांक्षी बॅलिस्टिक क्षेपणास्त्र तंत्रज्ञान कार्यक्रम सुरू केला, ASLV आणि PSLV ची यशस्वी चाचणी केली .
 - 1994 मध्ये पृथ्वी क्षेपणास्त्राची पहिली यशस्वी चाचणी .
 - बॅलिस्टिक क्षेपणास्त्र कार्यक्रमांमुळे अमेरिका चिडली , परंतु आर्थिक चिंतेमुळे संबंध फारसे बिघडले नाहीत.

शेजारी यांच्याशी संबंध

- **भारताचे शेजारी देशांशी संबंध देखील सुधारले .**
- भारतीय पंतप्रधानांनी 1993 मध्ये चीनला भेट दिली , ज्यामुळे दोन देशांमधील काही तणाव कमी झाला.
- **दक्षिण आशियाई प्राधान्य व्यापार करार (SAPTA), 1995 = भारत आणि सार्क देश.**
- **श्रीलंका, आर्थिक सहयोगी उपक्रमांचे. मुत्सद्देगिरीत गुंतलेले ,**

गुजराल सिद्धांत

- **5 तत्वांचा संग्रह, भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला त्याच्या जवळच्या शेजाऱ्यांबद्दल मैत्रीपूर्ण, सौहार्दपूर्ण संबंधांचे मार्गदर्शन करण्यासाठी डिझाइन केलेले .**
- **तत्त्वे:**
 - भारत आपल्या शेजाऱ्यांकडून परस्पर व्यवहाराची मागणी करत नाही तर त्याऐवजी सद्भावनेने आणि विश्वासाने जे काही करता येईल ते देतो आणि सामावून घेतो.
 - **दक्षिण आशियातील कोणत्याही देशाने आपल्या भूभागाचा वापर दुसऱ्याविरुद्ध होऊ देऊ नये.**

- **कोणत्याही देशाने दुसऱ्या देशाच्या देशांतर्गत व्यवहारात हस्तक्षेप करू नये .**
- प्रत्येक दक्षिण आशियाई देशाच्या प्रादेशिक अखंडतेचा आणि सार्वभौमत्वाचा आदर केला पाहिजे .
- त्यांच्यातील सर्व मतभेद शांततापूर्ण द्विपक्षीय संवादातून सोडवले जावेत .

5. संतुलन शक्ती (1998-2014)

या काळात भारताचे परराष्ट्र धोरण

- **लाहोर शिखर परिषद आणि कारगिल युद्ध** पंतप्रधान वाजपेयी यांच्या कार्यकाळात झाले.
- **व्यापारी गटांशी संबंध मजबूत करणे**
 - वाजपेयींनी व्हिएतनाम आणि इंडोनेशियाला भेट दिली आणि त्यांच्या पूर्वेकडे पहा धोरणाचा भाग म्हणून आर्थिक आणि व्यावसायिक व्यवहारांवर वाटाघाटी केल्या .
 - वाजपेयी सरकार ASEAN सोबत मजबूत व्यापारी संबंधही निर्माण केले, ज्याचा पूर्वी भारताशी फारसा संबंध नव्हता .
 - जून 2000 मध्ये लिस्बन येथे पहिली भारत-युरोपियन युनियन शिखर परिषद झाली.
- 1998 मध्ये आण्विक चाचण्या घेतल्या . एकतर्फी वचनबद्ध :
 - अतिरिक्त आण्विक चाचण्यांवर अनौपचारिक स्थगिती
 - अण्वस्त्रांचा "प्रथम वापर नाही" (NFU) शपथ . भारताने दक्षिण आशियाई उपखंडावर संकट स्थिरता प्रदान केली तसेच शस्त्र स्पर्धा टाळणे
 - भारत आणि अमेरिका यांच्यात आतापर्यंतची सर्वात प्रदीर्घ राजनैतिक चर्चा झाली, जी 3 वर्षे चालली.
- **IBSA संवाद मंच** 2003 मध्ये " ब्रासीलिया घोषणा" च्या परिणामी.
- **आग्रा समिट, 2001: मुशर्रफ यांनी** दोन देशांमधील संबंध सामान्य करण्यासाठी भारताला भेट दिली.
 - काश्मीर प्रश्नावर मुशर्रफ यांच्या ठाम भूमिकेमुळे परिषदेला अनुकूल ठराव आणता आला नाही .
- **बांगलादेश-भारत-म्यानमार त्रिपक्षीय करार, 2005**
- **पाकिस्तान-अफगाणिस्तान-चीन**
 - पाकिस्तानबद्दल दयाळू वृत्ती घेतली
 - दोन्ही देशांमधील संबंध वाढवण्यासाठी "दहा-पायरी योजनेची" शिफारस केली .
 - अफगाणिस्तानमध्ये भारत हा सर्वोच्च प्रादेशिक देणगीदार बनला आहे.

- **मनमोहन सिंग यांनी निवड केली** भारताच्या परराष्ट्र संबंधात सर्वात महत्त्वाचे असलेले 3 देश अमेरिका, चीन आणि पाकिस्तान यांच्याशी संबंध वाढवण्याच्या वाजपेयींच्या अजेंडापासून दूर न जाणे .
- **भारत-अमेरिका : संबंधांची नवी सुरुवात.** भारत-अमेरिका नागरी आण्विक सहकार्य, 2005
 - वॉशिंग्टनच्या मदतीने, दिल्लीला NSG कडून स्वच्छ राज्य म्हणून मान्यता मिळाली
- **रशिया :** भारताचे रशियाशी संबंध स्थिर राहिले .
- **चीन:** भारताच्या दृष्टीकोन - "परस्पर आदर आणि परस्पर संवेदनशीलतेचा आधार" .
- **पाकिस्तान :** पाकिस्तानला भारतासोबत एकाच व्यासपीठावर आणण्याचा प्रयत्न केला.
 - भारतीय पंतप्रधानांनी फेब्रुवारी 1999 मध्ये पाकिस्तानला बस प्रवास केला , दीर्घकाळ प्रलंबित विवाद सोडवण्यासाठी वाटाघाटी सुरू केल्याबद्दल त्यांचे सर्वत्र कौतुक झाले .
- **नेपाळ आणि श्रीलंका** यांच्यातील संबंध अधिक दृढ करणे .

मनमोहन सिद्धांत

- शेजारी देशांशी असलेले संबंध , त्याच्या विकासाच्या प्राधान्यक्रमानुसार परिभाषित केल्याचा युक्तिवाद केला.
- जागतिक अर्थव्यवस्थेशी सखोल एकीकरणातून भारताला फायदा होईल .
- सर्व देशांना लाभदायक असे जागतिक आर्थिक आणि सुरक्षित वातावरण प्रस्थापित करण्यासाठी भारताने आंतरराष्ट्रीय समुदायाशी सहकार्य केले पाहिजे .
- प्रादेशिक संस्थात्मक क्षमता आणि प्रादेशिक संबंधांना प्राधान्य दिले पाहिजे .

6. एनर्जीक डिप्लोमसी (2014 -सध्या)

या काळात भारताचे परराष्ट्र धोरण

- **दीर्घकालीन परराष्ट्र धोरण तयार करण्यावर भर द्या.**
 - शेजारी राष्ट्रांशी संबंधांचा विकास, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संबंध सुधारले आणि संरक्षण मंत्रालयाच्या आघाडीवर आधुनिकीकरण केले .
- **भारताने सहसा "नॉन अलाइन" परराष्ट्र धोरण स्वीकारले .**
- **नवी दिल्ली आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये विशेषतः** पाकिस्तानशी अधिक ठाम आहे.
- **परराष्ट्र धोरणाच्या उद्दिष्टांमध्ये हे समाविष्ट होते:**
 - दक्षिण आशियातील शांतता आणि शांतता म्हणून शेजाऱ्यांसोबतचे संबंध सुधारले
 - भारतात पॅराडिप्लोमसीची कल्पना

- भारताची धोरणात्मक भागीदारी असलेल्या काही मोठ्या जागतिक शक्तींचा अपवाद वगळता, द्विपक्षीय व्यापार बहुसंख्य देशांशी संबंधांवर वर्चस्व गाजवेल .

● अत्यावश्यक उद्दिष्टे :

- जागतिक स्तरावर भारताचे स्थान पुनर्संचयित करण्यासाठी .
- आणि राजकीय व्यवस्थेवर आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकदारांचा विश्वास पुनर्संचयित करण्यासाठी.

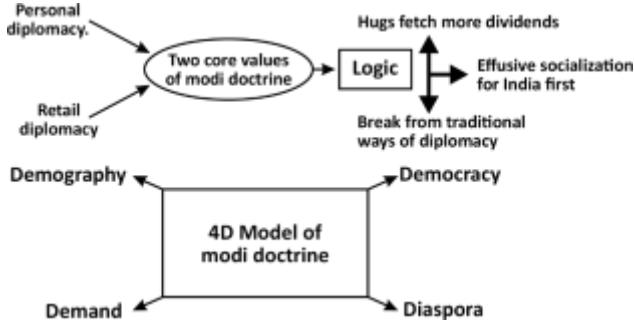
परराष्ट्र धोरणात बदल

- **आर्थिक आणि तांत्रिक विकासाची केंद्रियता**
 - भारताच्या आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट : स्वातंत्र्यापासून देशाचे ब्रीदवाक्य.
 - आर्थिक विकासाच्या सर्व घटकांमध्ये "तंत्रज्ञान" च्या भूमिकेची पावती .
 - भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या तांत्रिक क्षमतेची तुलना जागतिक पद्धती आणि/किंवा जागतिक तंत्रज्ञान सीमा.
- **देशांतर्गत आणि परराष्ट्र धोरण एकत्रीकरण:** स्वच्छ भारत, डिजिटल इंडिया/स्मार्ट शहरे.
- **राष्ट्रीय सामर्थ्यावर जोर: आर्थिक शक्तीच्या आधारावर तयार केले गेले ,** जे लष्करी-सामरिक शक्तीने अव्वल असले पाहिजे आणि पुढे "सॉफ्ट पॉवर" द्वारे शीर्षस्थानी असले पाहिजे.
- **सॉफ्ट पॉवर आणि जागतिक सामाजिक राजकारणावर अधिक लक्ष दिले जात आहे:** जागतिक सामाजिक-राजकारण आणि "सॉफ्ट पॉवर," राष्ट्रीय सामर्थ्याचे तिसरे परिमाण यावर वाढीव भर .
 - भारताचा धार्मिक आणि सांस्कृतिक वारसा आणि इतिहास जगभरातील भारतीयतेची छाप यावर आधारित सामाईक क्षेत्राचा प्रसार समाविष्ट आहे.
- **कोणत्याही देशाच्या आर्थिक किंवा सुरक्षा संबंधांच्या पूर्ण क्षमतेची जाणीव करण्यासाठी स्वतः लादलेले , ऐतिहासिक आणि मानसिक अडथळे दूर करणे.**
 - संभाव्य प्रतिस्पर्धासोबत भारताचे आर्थिक संपर्क त्याच्या सुरक्षा भागीदारीतून स्वतंत्रपणे चालू ठेवता येतात , एकाला प्रतिबंधित न करता किंवा पूर्णपणे समांतर न करता.

धोरणात्मक उपक्रम

- **नेबरहुड फर्स्ट पॉलिसी**
 - जवळच्या शेजाऱ्यांशी संबंध मजबूत करण्यावर भर .

- भारतीय पंतप्रधान, दक्षिण आशियाई उपग्रह यांच्या शपथविधी समारंभासाठी सार्क नेत्यांना आमंत्रित करण्यात आले आहे.
- **ऍक्ट ईस्ट पॉलिसी:** पुनर्निर्मित पूर्वेकडे पहा या पूर्वीच्या धोरणाचा दृष्टिकोन .
- **लिंग वेस्ट पॉलिसी:** ऍक्ट ईस्ट पॉलिसीला पूरक करण्यासाठी
- **हिंदी महासागर पोहोच:** भारत IOR मधील त्याच्या सागरी शेजाऱ्यांशी संपर्क साधण्यास सुरुवात केली .
 - IOR वर अंदाजित धोरणात्मक वर्चस्व , विशेषतः दक्षिणेत _ चीन समुद्र .
- **भारत प्रथम धोरण:** तुलनात्मक लाभ-खर्च विविध देशांशी संवाद साधण्याचे प्रमाण
- **फास्ट-ट्रॅक डिप्लोमसी:** - सक्रिय, जबरदस्त आणि संवेदनशील या 3 मापदंडांवर लक्ष केंद्रित.
 - **सार्कला पर्याय:** पाकिस्तानचा **BIMSTEC** दिशेने जाणारा कल टाळण्यासाठी
 - **रायसिना संवाद:** जगासोबत आशियाई एकात्मतेसाठी भविष्यातील संधी शोधणे.

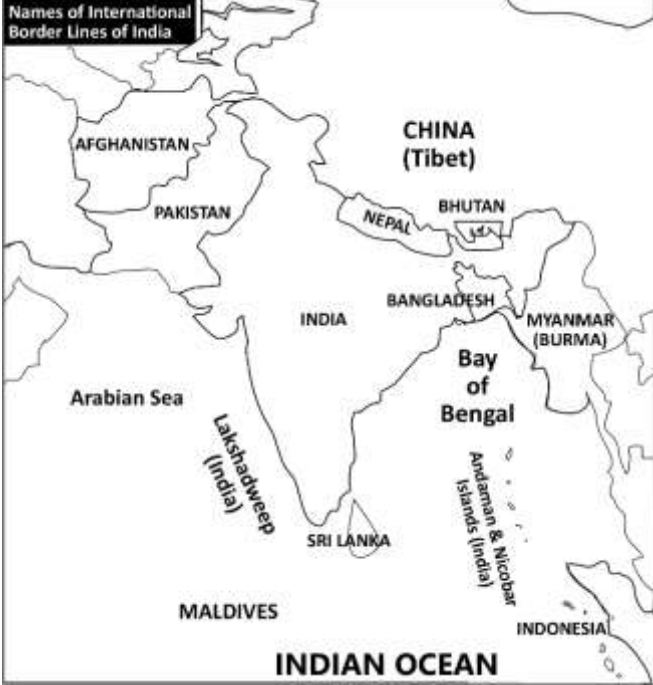
या काळात परराष्ट्र धोरणाचे मूल्यांकन

- **साध्य केलेले परिणाम:**
 - परदेशातील गुंतवणूकदारांचा आत्मविश्वास वाढला (भारतात मोठ्या प्रमाणात भांडवलाचा ओघ)
 - **भारत-अमेरिका संबंध सुधारले:** अनेक व्यापार, संरक्षण करार व संयुक्त लष्करी सराव.
 - **वर्धित संरक्षण सहकार्य:** 36 राफेल लढाऊ विमानांच्या विक्रीवर गतिरोध तोडला .
 - **वापर :** आंतरराष्ट्रीय सौर युती आणि जागतिक योग, सॉफ्ट परराष्ट्र धोरणाचे टप्पे.
 - पाकिस्तानमधील दहशतवाद्यांच्या अड्ड्यांवर भारताच्या " सर्जिकल स्ट्राईक " ची देशांतर्गत प्रशंसा झाली.
- **मर्यादा :**
 - तणाव आणि अविश्वास दूर करण्यात मोदींचे चीन धोरण यशस्वी ठरले नाही.
 - भारताचे स्वयं-लादलेले अलिप्तधोरण: अलिप्ततावाद चळवळ आणि सार्ककडून.
 - शेजाऱ्यांशी कमकुवत होणारे संबंध: भारताच्या परराष्ट्र धोरणासाठी अधिक चिंताजनक
 - श्रीलंका विरुद्ध चीनची चेक बुक डिप्लोमसी,
 - एनआरसीच्या मुद्द्यावरून बांगलादेशच्या संबंधात तणाव आणि
 - नुकताच नवा नकाशा जारी केल्यामुळे नेपाळशी सीमावाद निर्माण झाला आहे .

3

CHAPTER

भारत आणि त्याची शेजारील राष्ट्रे

- **भारताचे शेजारी :** पाकिस्तान, अफगाणिस्तान, चीन, भूतान, नेपाळ, बांगलादेश, म्यानमार
 - **सागरी शेजारी :** श्रीलंका आणि मालदीव
- **भारताचे धोरण दृष्टीकोन:** व्यापार, कनेक्टिव्हिटी आणि लोकांशी संपर्क वाढवण्यावर भर देऊन **दक्षिण आशियाई शांतता आणि सहकार्याला** चालना देणे.

नेबरहुड फर्स्ट पॉलिसी

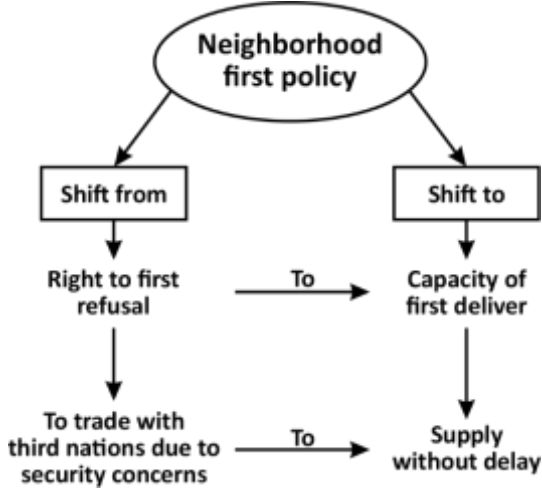

नेबरहुड फर्स्ट धोरणामागील विचारधारा

- भारताने आपल्या शेजारच्या घटनांवर **प्रतिक्रिया देण्याऐवजी आकार द्यायला हवा** .
 - आंतरराष्ट्रीय घडामोडींमध्ये **महत्त्वाची सुसंगत भूमिका बजावण्याची भारताची इच्छा** .
- परस्पर फायदेशीर क्षेत्रात आर्थिक सहकार्याद्वारे **प्रदेशात अधिक जबाबदारी घेणे**
 - परराष्ट्र धोरणासाठी **सु-परिभाषित प्रतिमान अनुसरण करण्याची इच्छा** .
- देशाच्या शेजाऱ्यांना प्रथम स्थान देण्याचे **भारताचे आर्थिक मुत्सद्देगिरीचे धोरण केंद्रस्थानी आहे** .

● ठळक वैशिष्ट्ये:

- **शेजाऱ्यांना तात्काळ प्राधान्य :** विकास योजना साध्य करण्यासाठी दक्षिण आशियामध्ये शांतता सुनिश्चित करणे.
- **प्रादेशिक मुत्सद्देगिरी:** शेजारी देशांशी संबंध ठेवण्यावर आणि संभाषणातून राजकीय संबंध प्रस्थापित करण्यावर जोरदार भर .
- **द्विपक्षीय समस्यांचे निराकरण:** द्विपक्षीय समस्यांवर परस्पर स्वीकार्य उपाय शोधणे . **उदा.** भारत-बांगलादेश यांनी जमीन सीमा करार (LBA) केला.
- **कनेक्टिव्हिटी:** मुक्त हालचाली सुनिश्चित करण्यासाठी भारताने **सार्कच्या सदस्यांसह सामंजस्य करार** केला . राष्ट्रीय सीमा ओलांडून संसाधने, ऊर्जा, वस्तू, श्रम आणि माहिती.
- **आर्थिक सहकार्य:** **व्यापार संबंध मजबूत** करण्यासाठी . प्रादेशिक विकासाची यंत्रणा म्हणून **भारताच्या सहभागाचा आणि गुंतवणुकीचा सार्कला फायदा झाला** . ऊर्जा विकासासाठी BBIN समूहीकरण, ज्यामध्ये मोटार वाहने, जलशक्ती व्यवस्थापन आणि आंतर-ग्रीड कनेक्टिव्हिटी यांचा समावेश आहे.
- **तांत्रिक कोऑप.:** टेलीमेडिसिन आणि ई-लर्निंग सारख्या तंत्रज्ञानाचे फायदे संपूर्ण दक्षिण आशियातील लोकांसोबत शेअर करण्यासाठी **सार्क उपग्रह प्रक्षेपित** करण्यात आला.
- **आपत्ती व्यवस्थापन:** **भारत सर्व दक्षिण आशियाई नागरिकांना** आपत्ती प्रतिसाद, संसाधन व्यवस्थापन, हवामान अंदाज आणि कौशल्य प्रदान करतो. 2016 मध्ये नेपाळमध्ये झालेल्या भूकंपानंतर भारताने मोठी मदत केली होती.
- **संरक्षण सहकार्य.:** संरक्षण संबंध मजबूत करण्याच्या उद्देशाने **सूर्य किरण** , **नेपाळ** आणि **संप्रीती** , **बांगलादेश** यांसारख्या सरावांद्वारे **भारत प्रादेशिक सुरक्षा वाढवत आहे**.
- **शेजाऱ्यांना मदत :** दान किंवा 'दान' च्या मूल्याशी समक्रमित **सद्भावना** .
 - **नेपाळ, श्रीलंका आणि भूतान** सारख्या शेजारी देशांना **तांत्रिक सहाय्य** .
 - **मानव संसाधन** नियोजित अनुदान अंतर्गत **संबंधित प्रशिक्षण** .
 - विकास मुत्सद्देगिरीचे साधन म्हणून **ITEC शिष्यवृत्ती आणि क्रेडिट लाईन**

नेबरहुड फर्स्ट पॉलिसीसह आह्वाने

- **नेपाळ** : असा आरोप केला आहे
 - अंतर्गत बाबींमध्ये ढवळाढवळ केली.
 - नेपाळच्या राज्यघटनेबद्दल भारताने जाहीरपणे आपला असंतोष व्यक्त केला.
 - भारताने नाकेबंदी केली, नेपाळला संयुक्त राष्ट्रांकडे तक्रार करावी लागली.
 - ओली सरकार पाडण्यासाठी भारताने R&AW (Research and analysis wing) चा वापर केला .
- **श्रीलंका**: श्रीलंकेसाठी तत्कालीन R&AW स्टेशन प्रमुख के एलांगो यांचा राजपक्षे सरकार पाडण्याचा हेतू असल्याचा आरोप .
- **मालदीव**: नशीदला अटक करताना भारत अतिउत्साही होता आणि अयोग्य वर्तन दाखवत असल्याचा आरोप .
- **पाकिस्तान**: सर्वात मोठी राजनैतिक आणि सुरक्षा कोंडी . भारताची अडचण अशा राज्याशी संबंध व्यवस्थापित करणे आहे जे उघडपणे दहशतवादाचा वापर राज्य धोरणाचे साधन म्हणून करतात आणि ज्याची अनेक शक्ती केंद्रे आहेत .
- **अफगाणिस्तान**: तालिबानच्या ताब्यामुळे भारताने अफगाणिस्तानात केलेल्या सर्व विकासात्मक प्रयत्नांना धोका निर्माण झाला आहे.
- **चीन**: भारतीय उपखंडात आपल्या पाऊलखुणा विस्तारत आहे . ग्वादर बंदराचे बांधकाम , स्ट्रिंग ऑफ पर्ल्स थिअरी, ओबीओआर उपक्रमामुळे संबंधांमध्ये संशय निर्माण झाला आहे. सीपीईसी पीओकेमधून चालते.
- **बांग्लादेश**: तिस्ता नदीचे पाणी, बेकायदेशीर स्थलांतराचा प्रश्न यासारखे निराकरण न झालेले प्रश्न इ

पुढे मार्ग

- **मुत्सद्देगिरी**: भारताने अहंकार दाखवण्यापेक्षा धीर धरावा कनेक्टिव्हिटी : पाहिजे क्रॉस - सीमा वाहतूक आणि दळणवळण संबंध. स्थापन करणे. .
- **क्षमता विकास**: अधिक परदेशी मुत्सद्दी आणि नोकरशहा भरती
- **सॉफ्ट पॉवर**: भारताची आपली संस्कृतीमुळे प्रदेशात खोलवर रुजवण्याची संधी देते _
- **आर्थिक विकास**: शेजाऱ्यांसह व्यापारविस्तृत करण्यासाठी आणि त्यांच्या पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी सहयोग व शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकास यावर भर दिला पाहिजे

भारत-अफगाणिस्तान

- **अधिकृतपणे** अफगाणिस्तानचे इस्लामिक अमिरात. राजधानी : काबुल
- आणि दक्षिण आशियाच्या क्रॉसरोडवर स्थित भूपरिवेष्टित देश .
- **शेजारी** : पूर्वेला आणि दक्षिणेला पाकिस्तान (पाकिस्तान-नियंत्रित गिलगिट-बाल्टिस्तानच्या छोट्या सीमेसह, भारताने दावा केलेला प्रदेश), पश्चिमेला इराण , उत्तरेला तुर्कमेनिस्तान आणि उझबेकिस्तान आणि ईशान्येला ताजिकिस्तान आणि चीन .
- **क्षेत्रफळ**: 652,864 चौरस किमी, मुख्यतः पर्वतीय , उत्तर आणि नैऋत्येकडील मैदानी प्रदेश हिंदुकुश पर्वतरांगांनी विभक्त केले आहेत .

ऐतिहासिक संबंध

- **प्राचीन**: सिंधू संस्कृतीपासून संबंध अस्तित्वात आहेत.
 - अलेक्झांडरच्या उत्तराधिकारीपैकी एक, सेल्युकस निकेटर, 305 बीसी मध्ये मौर्य साम्राज्याला युती कराराचा एक भाग म्हणून सोपवण्यापूर्वी अफगाणिस्तानचा बहुतेक भाग नियंत्रित केला.

- **मध्ययुगीन:**
 - 10 व्या - 18 व्या शतकाच्या मध्यात: उत्तरेकडील आक्रमणे संख्येनुसार भारतातील प्रदेश च्या गझनविद, घुरीद, खलजी , सुरी , मुघल आणि दुर्रानीसारखे आक्रमणकर्ते .
 - मुघल काळ : अफगाण लोक त्यांच्या प्रदेशातील राजकीय अस्थिरतेमुळे भारतात आले .
- **आधुनिक:**
 - खान अब्दुल गफार खान - भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रमुख नेते आणि INC चे सक्रिय समर्थक.
- **स्वातंत्र्यानंतर :** भारत - 1980 च्या दशकात सोव्हिएत-समर्थित अफगाणिस्तानच्या लोकशाही प्रजासत्ताकला मान्यता देणारा एकमेव दक्षिण आशियाई देश , जरी 1990 च्या दशकात अफगाण गृहयुद्ध आणि तालिबान सरकार दरम्यान संबंध कमी झाले.
 - तालिबानचा पाडाव करण्यास मदत केली
- **धोरणात्मक भागीदारी करार:** ऑक्टोबर 2011 मध्ये स्वाक्षरी .
 - उद्देश: पुनर्बांधणी करणे अफगाणिस्तानच्या पायाभूत सुविधा आणि संस्था .
 - स्वदेशी अफगाण क्षमता पुन्हा निर्माण करण्यासाठी शिक्षण आणि तांत्रिक सहाय्य प्रदान करणे.
 - अफगाणिस्तानच्या नैसर्गिक संसाधनांमध्ये गुंतवणुकीला प्रोत्साहन .
 - अफगाणिस्तानच्या निर्यातीला भारतीय बाजारपेठेत शुल्कमुक्त प्रवेश प्रदान करणे.
- भारत - अफगाणिस्तानसाठी 5 वा सर्वात मोठा देणगीदार आणि सर्वात मोठा प्रादेशिक देणगीदार .
- भारताने सुरक्षा-केंद्रित दृष्टिकोनातून क्षेत्रीय आत्मविश्वास निर्माण करण्याकडे लक्ष वळवले.

अफगाणिस्तान आणि तालिबान

- सोव्हिएत सैन्याने माघार घेतल्यानंतर 1990 च्या दशकाच्या सुरुवातीला तालिबानचा उदय झाला अफगाणिस्तानातील सैन्य _ _
- 1996 ते 2001 पर्यंत अफगाणिस्तानवर राज्य केले परंतु घोर चुकीच्या कारभारामुळे अमेरिकेचे आक्रमण झाले.
- ओसामा बिन लादेनला ठार मारण्याच्या आधारावर अमेरिका आणि त्याच्या मित्र राष्ट्रांनी अफगाणिस्तानवर आक्रमण केल्यापासून, तालिबान पुन्हा नियंत्रण मिळवण्यासाठी संघर्ष करत आहे.
- अलीकडे, अमेरिका-तालिबान शांतता करार, परदेशी सैन्याची माघार + कैद्यांची सुटका + तालिबानला मान्यता इ.
- अमेरिकेने माघार घेतल्यानंतर तालिबानने अफगाणिस्तानचा ताबा घेतला.

उत्तर आघाडी

- **उर्फ** अफगाण नॉर्दर्न अलायन्स/ युनायटेड इस्लामिक फ्रंट .
- 1996 च्या उत्तरार्धात तालिबानने काबूलचा ताबा घेतल्यानंतर संयुक्त लष्करी आघाडीची स्थापना झाली .
 - इराण, रशिया, तुर्की, भारत, अमेरिका इ.
- अफगाणिस्तानात अमेरिकेचा प्रवेश. तालिबान विरुद्ध 2 महिन्यांच्या युद्धात जमिनीवर नॉर्दर्न अलायन्सच्या सैन्याला पाठिंबा दिला , जे त्यांनी डिसेंबर 2001 मध्ये जिंकले.
- तालिबानला देशाच्या नियंत्रणातून बाहेर काढले. नंतर उत्तर आघाडी विसर्जित झाली कारण सदस्य आणि पक्ष करझाई प्रशासनाच्या नवीन स्थापनेत सामील झाले.

सहकार्याची क्षेत्रे भारत अफगाणिस्तान

सांस्कृतिक संबंध

- अफगाणिस्तान = पर्शिया, मध्य आशियातील संस्कृतींना भारताशी जोडणारे 2000 वर्षांहून अधिक काळातील महत्त्वाचे व्यापार आणि हस्तकला केंद्र .
- शिष्यवृत्ती कार्यक्रम: काबुलमधील हबीबिया शाळेची पुनर्रचना आणि नूतनीकरण .
 - दरवर्षी अफगाणिस्तानला 500 ITEC स्लॉट ऑफर करतो .
 - सहकार्याची क्षेत्रे - विशेष शिष्यवृत्ती योजना अफगाणांना दरवर्षी 1000 ची शिष्यवृत्ती .

राजकीय संबंध

- 2011: धोरणात्मक भागीदारी भारत-अफगाण संबंध मजबूत करण्यासाठी करारावर स्वाक्षन्या झाल्या.
- काबुलमधील नवीन चान्सरी कॉम्प्लेक्स: भारताचा नवीन दूतावास.

आर्थिक संबंध

- पायाभूत सुविधा: भारतीय सहाय्याने बांधण्यात आले
 - अफगाण-भारत मैत्री धरण (सलमा धरण) हेरात प्रदेशात हरिरुड नदीवर आहे
 - अफगाण संसद
 - अफगाण-इराण सीमेवर झारंज-डेलाराम महामार्ग (218 किमी लांब; BRO द्वारे बांधण्यात आला)
 - उर्जा पायाभूत सुविधा: पुल -ए- खुमरी ते काबूलच्या उत्तरेला 220kV DC ट्रान्समिशन लाइन .